

Vasilj JOVOVIĆ*

KULTURNO NASLJEĐE BALŠIĆA U SKADARSKOM BASENU I NJEGOVA VALORIZACIJA

Sažetak: Srednjovjekovna crnogorska dinastija Balšića koja je vladala od 1360. do 1421. godine u svom posjedu je držala basen Skadarskog jezera, ostavljajući tokom svog trajanja bogatu kulturnu zaostavštinu. Skadarsko jezero sa svojim manastirima na velikim ostrvima ili goricama – ostrvcima, na obalama što se uzdižu u visine ili šire na sjever, u gradovima ili utvrđenjima razmještenim na njegovom području, kojih je već sredinom XV v. bilo bar dvadesetak, zaslužuje, zbog značajne uloge u kulturi i umjetnosti, ime „zetske Svete Gore”. Pored crkava i manastira kao što su: Bogorodičin manastir na ostrvu Starčevu, hram sv. Marije di Lorenzo kod Skadra, Bogorodične crkve na ostrvu Moračniku, crkve Sv. Đorđa na ostrvu Goriči-Beška, epoha Balšića ostavila nam je i značajnu književnu zaostavštinu, gdje se ističe Gorički zbornik koji je pisao Nikon Jerusalimac za Jelenu Balšić. Starčeva Gorica imala je ugled prepisivačkog središta, a u njoj je sahranjen vojvoda Božidar Vuković, čuveni štampar iz Venecije.

Ključne riječi: *Balšići, Skadarsko jezero, Skadar, Beška, Moračnik, Starčevo, Gorički zbornik*

Abstract: Medieval Balšić Montenegrin dynasty that ruled from (1360–1421) possession is held by the Skadar Lake basin, making the rich cultural inheritance during the ruled. Skadar lake with its monasteries on big islands or gorica-islands, on the coasts which the forts distribution on their territory, which is already in mid-fifteenth role in culture and art the name of „Zeta Holy Mountain”. In addition to churches and monasteries such as Virgin Starčevo monastery on the island, the temple Mary di Lorenzo in Shkodra, the island-Beška, epoch Balšić left us a substantial literary legacy, which stands out Gorički collection that he wrote to Helen Nikon Jerusalimac Balšić. Starčevo gorica had a reputation copy center, and it was buried Duke Božidar Vuković, the famous printer of Venice. Balšić had been strong family relationships with the great Albanian families and shared with them history that time, and exchange political and cultural influences. This rich cultural and historical inheritance have to tourist valorize and give everyone access to important cultural inheritance of the epoch Balšić.

Key words: *Balšićs dynasty, Shkoder, Skadar Lake, Beška, Moračnik, Starčevo, Gorica sacred collection*

* Vasilj Jovović, Filozofski fakultet Nikšić

Na ostrvima i u priobalnom dijelu Skadarskog jezera za vrijeme vladavine Balšića obnavljaju se stare crkvene građevine, podižu nove zadužbine, formiraju gradovi – utvrđenja i šire manastirski kompleksi, što podstiče različiti umjetnički rad i stvara uslove za razvoj prepisivačke djelatnosti.

Za vrijeme Balšića nastali su manastiri na ostrvima Skadarskog jezera kao male utvrđene cjeline i to Bogorodica u Krajini, Starčeva Gorica i Moračnik. Manastir Moračnik ima jasno izražen karakter utvrđenog kompleksa jer ima jednu snažnu kulu. Međutim, zajedno sa pirkom na Tophali čitava ova grupa predstavlja odbrambeni sistem, te se svi mogu smatrati utvrđenim.

Od šest danas poznatih crkava iz kraja XIV i prve polovine XV vijeka na Skadarskom jezeru pet je posvećeno Bogorodici. Pojava Svetogoraca u sastavu bratstava novih manastira Balšića znatno je ranijeg datuma. Bogorodica je među Svetogorcima bila izuzetno poštovana i smatrana je zaštitnicom atonskog monaštva i Svete Gore u cjelini. Primjena trikonhosnog plana hramova u Zeti i izgled crkava na Skadarskom jezeru upućuju na neposredan uticaj svetogorskih monaha. Ne zna se odakle je bio starac Makarije, koji se pominje prije 1378. godine u Bogorodičnom manastiru na Starčevoj Gorici, po kome se ova crkva u to vrijeme zove. Bio je ugledan čovjek i odmah je u manastiru otpočeo prepisivačku djelatnost.¹

O pozivanju majstora sa juga svjedoči podatak o podizanju Bogorodičine crkve Sv. Maria di Lorenzo kod Skadra ili u samom skadarskom gradu, zadužbine Olivera, prve žene Đurađa I Balšića, a kćerke kralja Vukašina. Oliverini potomci tvrdili su Mlečanima da je ona crkvu podigla *per magistros conductos de regno patris sui* i da je bogato obdarila.² Hramu je danas izgubljen trag, ali je vjerovatno da nije bio trikonhosnog plana, jer je podignut prije 1371. godine. U Skadru su postojale i crkva Sv. Nikole, u kojem se kraljica Jelena, žena srpskog kralja Uroša I, zamonašila, kao i crkva Svetih Vrača, Kozme i Damjana. Crkva Sv. Nikole se nalazila u Donjem gradu blizu gradskih vrata.³ Bilo bi moguće da je ova crkva zbog srpskog jezika koji se u njoj služio, dobila ime Sv. Nikola de Sclava. Nju je dobila u posjed Jelisanta, unuka kralja Vukašina Mrnjavčevića, od Balše III i pred smrt je dala testamentom unuci Jeleni, supruzi Rajka Monete. Njihovi sinovi, Jakov i Nikola, braneći svoja prava nad crkvom, isticali su da je Sv. Mariju podigla Olivera, kći kralja Vukašina, od svog novca i miraza.⁴ Crkvena jurisdikcija nad obje crkve pripadala je zetskom mitropolitu.⁵ Srbi su u Skadru posjedovali manastir Sv. Petra, koji je takođe bio podređen zetskom mitropolitu.⁶ Treba istaći da je jedan od važnih uslova pod kojima je Đurađ II

¹ *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd 1970, 415.

² Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb 1890, 193–194.

³ J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, II–8 62, nr. 2045/2, Munchen, 1970.

⁴ M. Antonović, *Grad i župa u zetskom primorju i severnoj Albaniji*, Beograd 2003, 55.

⁵ J. Valentini, *AAV*, III/18 178, nr. 4966; I. Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd 1979, 304.

⁶ L. Talosci, *Ilirsko – albanska istraživanja*, Minhen 1916, 14.

Balšić predao Skadar Veneciji (1396) bio i čuvanje prava pravoslavnih crkava i jurisdikcije zetskog mitropolita. Osim pomenutih crkava Sv. Marije i Sv. Nikole, u mletačkim dokumentima se dva puta pominje pravoslavni manastir sv. Petra. Prvi put u protestu Jelene Balšić mletačkim vlastima u kome se zahtijeva da ova crkva nesmetano uživa svoje posjede i prihode od kojih je pojedinačno pomenut samo jedan ribnjak na Bojani.⁷ Drugi put ova crkva je pomenuta 11. XI 1426. godine u ugovoru sa Vukom Brankovićem.⁸ U Skadru je bio dvor Balšića⁹, čije su palate uništene u borba-ma Đurađa II Balšića sa Turcima u razdoblju između 1392. i 1395. godine.

Svetogorsko graditeljstvo je ostavilo naročit trag na jednoj moćnoj kuli – pirgu što se još visoko diže na ostrvcetu Topaoni na Skadarskom jezeru. Pirg je štutio prilaz s istoka od Skadra ostrvima na kojima stanovništvo nije bilo malobrojno i na kojima su se nalazili manastiri podignuti u to vrijeme. Nastao je, svakako, kad i manastiri, jer pripada cjelini ove monaške naseobine, a izgrađen je u istoj tehnici zidanja.¹⁰

Od mnogih crkvenih i manastirskih građevina vremenu Balšića izvjesno pripadaju, koliko se danas zna, samo četiri veće manastirske cjeline. Najstariji je Bogorodičin manastir na ostrvu Starčevu (Starčeva Gorica, pored zapadne obale Skadarskog jezera), izgrađen je između 1376. i 1378. godine zaslugom starca Makarija, jer se odmah naziva Goricom „svetoga starca Makarija”, a kasnije Starčevo ili Starčeva Gorica, za vrijeme vladavine Đurađa I Balšića.¹¹ Odmah je stekao ugled prepisivačkog središta, a u XVI vijeku još je bio vrlo poštovan jer je u južnoj bočnoj kapeli sahranjen štampar Božidar Vuković (1540), čije su mošti po njegovoj želji, zabilježenoj u testamentu, bile tu prenesene iz Venecije.¹² Od rukopisa koji su pisani na Starčevoj Gorici do sada su identifikovana dva: *Prolog* koji se nalazi u Državnoj biblioteci u Berlinu, pisan sedamdesetih godina XIV vijeka, kako se i u samom zapisu navodi „... u Gorici svetog starca Makarija va dni blagočastivoga Đurđa Balšića”.¹³ Drugi rukopis je *Četvoroevadželje Starčeve Gorice*, koji se nalazi u biblioteci Marciana u Veneciji (otkriven 70-ih godina XX vijeka), u rukopisu se nalazi nekoliko zapisa sa pomenom ostrva Starčeva: „si tetro evangelije starčeve gorice”.¹⁴ U dnu apside, ispod prozora, izidano je episkopsko sjedište, često obilježje katedralne crkve, što upućuje na mogućnost da je zetski episkop možda jedno vrijeme imao sjedište u Starčevu. Hram je dosta mali, a manastir je bio okružen visokim i debelim zidom pravougao-nog oblika. Crkva je konzervirana tokom 1962. i 1963. godine. Mada malih razmje-

⁷ J. Valentini, AAV, I/3 430, nr. 1081.

⁸ J. Valentini, AAV, II/12 289, nr. 3075.

⁹ Theiner, *Vetera monumenta. Slavorum meridionalium illustrantia*. I, Romae 1863, 263.

¹⁰ *Istorija Crne Gore II/ 2*, 416.

¹¹ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd 1902, br. 149.

¹² J. Tadić, *Testament Božidara Vukovića, srpskog štampara XVI veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta VII- 1, Spomenica Viktora Novaka, Beograd 1963, 337- 359.

¹³ R. Vujošević, *Skriptorij Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, Titograd 1983, 596.

¹⁴ J. Maksimović, *Četvoroevadželje Starčeve Gorice*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, 12 (1976), 58.

ra, Bogorodičina crkva na Starčevu djeluje monumentalno svojim spoljnim izgledom i unutrašnjim prostorom.

Znatno veća od starčevačke crkve je crkva Sv. Đorđa na ostrvcetu Gorici (Beška, Brezavica), nedaleko od Starčeva. Njen ktitor bi mogao biti Đurađ II Stracimirović Balšić ili njegova žena Jelena, kćerka kneza Lazara. Podignut je u posljednje dvije decenije XIV vijeka. Jelena Balšić je nakon smrti svog drugog muža Sandalja Hranica, pored ovog hrama, sazidala svoju nadgrobnu crkvu (1440), gdje se nalazi njen grob.¹⁵ Jelena Balšić je preuzela obimnu opravku crkve Sv. Đorđa, daruje je sa sudima i knjigama, i sa njom sređuje imovinske odnose. Zapadnjački graditelj, pozvan je vjerovatno sa Primorja, jer su na hramu prepoznatljiva gotička stilska obilježja. Kako saopštava Andrija Jovičević, jedna od dvije crkve je obnovljena dobrovoljnim prilozima u spomen ozdravljenja kneginje Milene.¹⁶ Crkva je konzervisana i djelimično restaurisana 1966–1967. godine.¹⁷

Najstarije i najveće manastirsko naselje na Skadarskom jezeru bilo je kod današnjeg sela Ostrosa u Krajini, a poznato je pod imenom Prečista Krajinska. Pominje se krajem X vijeka u Ljetopisu popa Dukljanina, u XI vijeku je sjedište – dvor kneza Vladimira sa crkvom Sv. Marije u kojoj je prenijeto njegovo tijelo iz Prespe. U jednoj povelji Balše III iz 1417. godine pominje se „gospodim mitropolit zetski Arsenije s vsem zborom i klirosom Prečiste Krajinske”.¹⁸ Tada je Balša III dao manastiru pravo na korišćenje izvjesnih solila. Balša III bi mogao biti ktitor manastirske obnove i crkvu treba datovati poslije 1403. godine, jer je te godine on stupio na prijesto. U manastir Prečiste Krajinske povukao se zetski mitropolit iz svog sjedišta Sv. Mihaila na Prevlaci krajem XIV vijeka. Jedno vrijeme zetski mitropoliti su proveli u Budvi i manastiru Sv. Nikole na Vranjini, a najduže su se mitropoliti zadržali u Prečistoj Krajinskoj sve dok Ivan Crnojević nije sazidao Cetinjski manastir. Danas se cio kompleks nalazi u ruševinama pokrivenim kamenjem i sredozemnim rastinjem, tako da će tek buduća arheološka istraživanja moći da odvoje stare zgrade od onih nastalih krajem XIV i u XV vijeku. Glavna manastirska crkva, posvećena Uspenju Bogorodice, takođe uglavnom porušena, nalazi se u sredini nekadašnjeg manastirskog kompleksa. Zidovi joj jedva prelaze metar u visinu, izuzev u zapadnom dijelu spoljašnje priprate, gdje je zvonik sačuvan u prvobitnoj visini. Kako je hram Prečiste Krajinske zidan sa spoljnjom pripratom i kulom – zvonikom, koja ima gotička obilježja, nema nikakve sumnje da se podizanje obavilo u posljednjim decenijama XIV ili u prvim godinama XV vijeka, i to odmah sa namjerom da nova crkva postane katedrala zetskih mitropolita. Učešće vladara u tako obimnom poduhvatu uvijek se podrazumijevalo.¹⁹ Dokle je manastir postojao, tu se sakupljao narod o Velikoj Gospođi, kao na dan crkvene slave. Pošto je manastir porušen, narod se okupljao oko razvali-

¹⁵ L. Talosci, *Ilirsko-albanska istraživanja*, 4.

¹⁶ A. Jovičević, *Zeta i Lješkopolje, Skadarsko jezero*, Podgorica 1999, 228.

¹⁷ *Istorija Crne Gore II/ 2*, 424.

¹⁸ B. Šekularac, *Dukljansko – zetske povelje*, Titograd 1987, 144–145.

¹⁹ P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj 1975, 98–99; *Istorija Crne Gore II/ 2*, 427.

na, ne samo dok je bio u pravoslavlju nego i kasnije kada je prešao u islam. Ovaj običaj održavan je do 60-ih godina XIX vijeka i tada je prestalo skupljanje oko manastirskih razvalina, a od onda se sjećanje Krajinjana na ove svetinje umanjilo i postepeno iščezava.²⁰

Bogorodičina crkva na ostrvu Moračniku najmanjih je razmjera među crkvama na Skadarskom jezeru. Pominje se prvi put 1417. godine u Povelji Balše III kojom joj poklanja jedno guvno solila. Vrlo je moguće da je Balša III upravo zbog toga što je manastir obdarivao bio i njegov ktitor. Manastir je bio filijala manastira Prečista Krajinska.²¹ Kula na Moračniku je rijedak primjer sačuvanog starog objekta ovakve vrste u manastirskom kompleksu. Kula je prema ostacima na drugom spratu bila presvedena krstastim svodom. Crkvu i kulu vezuje jedna dobro očuvana prostorija od kamena.²² Pored Moračnika je, po predanju, bio most preko riječnog korita, koji se i danas nalazi duboko pod vodom.²³ Tokom 1964. i 1965. godine crkva je konzervisana i djelimično restaurisana.²⁴

Gradeći crkve u svojoj zemlji, Balšići su se koristili radom primorskih kamenara, klesara i zidara.

Ostala je uspomena u pisanim izvorima da je jednu ikonu Bogorodice, čuvenu po tome što je smatrana djelom Sv. Luke, imao Balša III.²⁵

Jedan pravoslavni ilumirani rukopis, koji je nastao u oblastima Balšića tokom prve dvije decenije XV vijeka – tzv. *Cetinjski psaltir sa tumačenjima*, nekada je pripadao Cetinjskom manastiru, a tamo je mogao dospjeti iz nekog od manastira sa Skadarskog jezera, kada su na Cetinje pred Turcima povlačene dragocjenosti i knjige. Sada se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (R 3349).²⁶

Gorički zbornik iz 1441/42. godine je prepiska Jelene Balšić i monaha Nikona Jerusalimca, starca i duhovnika Jelenine zadužbine manastira Sv. Bogorodice na skadarskom ostrvu Gorica, gdje je i pisan. *Gorički zbornik* se čuva u depozitu Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu, kao zaostavština Svetozara Tomića.²⁷ *Gorički zbornik* je značajan književni spomenik srednjovjekovne Zete i svjedoči o prisustvu i učvršćenju vizantijskog isihazma na teritoriji koja se neposredno graničila sa latinskim Zapadom i koja je upravo u to vrijeme, sredinom XV vijeka i kasnije, trpjela velike pritiske jedne latinske – mletačke politike. Djelo Nikona Jerusalimca *Gorički zbornik* obuhvata ne samo bogoslovsko – didaktičku zaostavštinu u

²⁰ A. Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd 1922, 36.

²¹ A. Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, 228.

²² P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja*, 118.

²³ A. Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, 20.

²⁴ *Istorija Crne Gore II/ 2*, 430.

²⁵ S. Stanojević, *Beleške o nekim starim ikonama*, Beograd 1931, 9–10.

²⁶ *Istorija Crne Gore II/ 2*, 437.

²⁷ *Istorija Crne Gore II/ 2*, 374.

vidu Jeleninih pitanja i Nikonovih odgovora nego i prvo naše putopisno (Jerusalimski itinerar) i naučno ogledanje (kozmografske, geografske i metrološke bilješke).²⁸

Među ostacima starih gradina ističe se Bašin grad na brdu iznad Ponara. Njega su po predanju gradili Balšići. U starije doba grad je bio razoren, a Turci su ga u novije doba opravili, nazidali i tu držali stražu. Bašin grad dominira nad prolaskom od Zete ka Žabljaku od koga je udaljen nepuno pola sata.²⁹

Za vrijeme Balšića mnogi stari gradovi su osiromašili i bili svedeni na rang sela. Takav je primjer Svača, koji se nalazi sjeveroistočno od Ulcinja kod sela Šasa. Neka- da bogati episkopski grad od kraja XIV vijeka propada, a 1406. godine spominje se kao selo, a njegov episkop moli Veneciju da utvrdi i zidovima opaše njegovo mjesto, kao što je to bilo ranije.³⁰ Ostaci utvrđenja nalaze se na stijeni iznad Šaskog jezera, a podgrađa u produženju prema sjeveru.

Na ostrvima u Skadarskom jezeru Starčevoj Gorici, Beškoj i Moračniku, gospodari Zete, Balšići, podigli su crkve da bi se u njima sahranili.

Manastiri Beška, Moračnik i Starčevo, na istoimenim ostrvima, kao i manastir Prečista Krajinska kod Ostrosa, nalaze se na teritoriji opštine Bar i spadaju u II kategoriju spomenika kulture, a spadaju i u kategoriju devastiranih spomenika.³¹ Na crkvi manastira Starčevo izvedeni su 1993. i 1994. godine obimni građevinski radovi bez prethodne analize, bez projektne dokumentacije i bez konsultacija sa službom zaštite spomenika.³²

Bogato srednjovjekovno nasljeđe iz perioda Balšića bilo je do sad potcjenjeno u naučnim istorijsko – geografskim proučavanjima. U narednim godinama i decenijama potrebno je ovo bogato kulturno-istorijsko nasljeđe valorizovati i dati svima na uvid značajnu kulturnu zaostavštinu epohe Balšića, jer je to kulturno nasljeđe i bitan faktor integracije između Crne Gore i Albanije.

LITERATURA

- [1] M. Antonović, *Grad i župa u zetskom primorju i severnoj Albaniji*, Beograd, 2003.
- [2] I. Božić, *Nemirno pomorje XV veka*, Beograd, 1979.
- [3] J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, Munchen, 1970.
- [4] R. Vujošević, *Skriptorij Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, Titograd, 1983.
- [5] *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd, 1970.
- [6] A. Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, Skadarsko jezero, Podgorica, 1999.
- [7] A. Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Beograd, 1922.
- [8] Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, IX, Zagreb, 1890.

²⁸ P. Mijović, *O istraživanju spomenika kulture u basenu Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, Titograd 1983, 573.

²⁹ A. Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, 38.

³⁰ P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja*, 132- 133.

³¹ *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Podgorica 2006, 33.

³² *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, 57.

-
- [9] J. Maksimović, *Četvoroevanđelje Starčeve Gorice*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, 12, Novi Sad, 1976.
- [10] P. Mijović, *O istraživanju spomenika kulture u basenu Skadarskog jezera*, Skadarsko jezero, Titograd, 1983.
- [11] P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj, 1975.
- [12] *Stanje kulturne baštine Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- [13] S. Stanojević, *Beleške o nekim starim ikonama*, Beograd, 1931.
- [14] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd, 1902.
- [15] J. Tadić, *Testament Božidara Vukovića, srpskog štampara XVI veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII–1, Spomenica Viktora Novaka, Beograd, 1963.
- [16] L. Talosci, *Ilirsko- albanska istraživanja*, Minhen, 1916.
- [17] Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia*, I, Romae, 1863.
- [18] B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd, 1987.

